

„...CSALÓK, AKIK ÖNMAGUKAT IS MEGCSALJÁK”

József Attila hazugságtraktátusa

1

A költő összes tanulmányainak és cikkeinek kritikai kiadásában (ÖTC 2018) van egy meglepő hangvételű rövid följegyzés a hazugságról. Címe nincs, de le van gépelve, az első közlő, Miklós Tamás (1986/1987: 145.) leírása szerint ez „fekete gépirat” – azaz formai szempontból több, mint gyorskezü, alkalmi ötlettrögzés. Az ÖTC kommentárja szerint „zárt egész”, akár közzétételére is gondolhatott a szerző.

A följegyzés szövege (ÖTC 2018. II. 889.) oly rövid, hogy itt is egészben idézhetjük.

Jóhiszemű tévedés nincs, csak vannak csalók, akik önmagukat is megcsalják.

A hazugságnak hősei és vértanúi vannak; önfeláldozó szélhámosai, kik hinni akarnak a tetszetős és kényelmes szölamokban; fanatikus harcosai, kik „a jövőre függesztik szemüket”, vagyis néhány évvel előre számítva törtetnek.

Az igazságnak, amely rideg és kényelmetlen, csak fizetett szószólói akadnak. Az igazság szolgálatához több elszántságra, kérlelhetetlenségre, fortélyra és cinizmusra van szükség, mint a hazugságéra. Az a hazugság győzhet a maga behízelt erejével, az igazság csak logikával, pénzzel és csellel.

A szöveg keletkezési ideje a közreadók szerint „bizonytalan”, „talán 1935 első fele” (ÖTC 2018. II. 889. skk.). Sajnos ez a datálás sejtésszerű, bizonyítatlan. A szöveget nyomtatásban először megjelentető Miklós Tamás (1986/1987: 145.) is hasonlóképpen sejtésszerűen fogalmazott. Szerinte a szöveg „1933 előtti”, mert „naiv”. Az ő datálási kísérlete azonban egyértelműen téves. A följegyzés egyáltalán nem „naiv”, határozott, radikális elképzelés vezérlő és rendszerszerű érvelés bontakozik ki benne. Tapasztalati anyaga is olyan összetett, hogy ennek az anyagnak a költőben való fölhalmozódását 1933 előttre helyezni mérészség. Inkább 1933-ra, vagy még későbbre utal az anyag. Ha a kézirat (papírja, gépirás-képe stb.) tanulmányozható lenne, a kézirat anyagi jellemzői segíthetnék a datálást, a gépirat azonban jelenleg „lappang”. (Ha szerencsénk van, akkor a kézirat a közelmúltban elhunyt gyűjtő, Kiss Ferenc hagyatéki anyagában rejtőzik, s onnan előbb-utóbb előkerül. E pillanatban azonban hozzáférhetetlen.)

A datálás lehetőségét ma csak a szöveg maga adhatja meg.

2

Mit árul el magáról a szöveg? A szerző konvenciótagadó, végletes álláspontot foglal el. Már első szavaival fölűgja a konvenciót, és tagadja a jóhiszemű tévedés lehetőségét. A hétköznapi értelmezési gyakorlat viszont megkülönbözteti a „jóhiszemű tévedést” (korláto-

zott tudáson alapuló tévedést, butaságot stb.) a szándékolt, tudatos hazugságtól, amely a konvenció szerint is csalás, megtévesztés. Az előbbi csak kognitív hiba, az utóbbi viszont morális véték is, *bűn*. József Attila tagadja a tévedés jóhiszeműségét, „csalást” lát benne. Ő csak annyit ismer el, hogy a csaló ilyenkor önmagát is megcsalja.

Mi ez? Olvasópukkasztás? Provokatív retorika? Bizonyos, hogy ott van mögötte a konvencióval való szembe fordulás gesztusa is, de észre kell venni, e tézisnek a háttérben elméleti megfontolás áll. A gyanú freudi hermeneutikája jelenik meg itt, amely nem ismer el „ártatlan tévedést”, s a *szimptomában* a tudattalan impulzusok érvényesülését keresi és találja meg. Azaz a tudatos ént tudattalanja irányítja, „vezeti meg”, saját érdekeit érvényesíti. Csakugyan csalásról van tehát szó, csak nem a tudatos én, hanem a tudattalannak a csalásáról. A József Attila fogalmazta szöveg csak abban tér el a freudi értelmezéstől, hogy morális összefüggésbe helyezi azt, ami Freudnál a lelki háztartás természetes működésmódja. A freudi értelmezés kognitív szerkezetében is ott van persze implicita a morális szempont lehetősége, de Freud nagyon tudatosan kerüli ennek a lehetőségnek a magyarázatban való fölhasználását. Antropológiai sajátosságnak tartja.

Hogy a mélylélektan ujjmutatása ott van József Attila szövegének megképződésében, azt olyan momentumok is tudunkra adják, mint hogy az igazság „rideg és kényelmetlen”, a hazugság viszont a „maga behízelt erejével” könnyen győzhet stb. A hazugság/igazság kognitív kérdése azonban a szövegben érzelmörténetivé válik, tárgyi kérdésből morális kérdéssé értelmeződik át.

A följegyzés döntő ponton az analitikus gondolkodás jelenlétét mutatja. Ez azonban önmagában még nem elég a pontos datáláshoz. Az analitikus megfontolások ugyanis 1932-től a költő haláláig folyamatosan jelen voltak gondolkodásában, sőt erősödtek.

A keletkezés időpontjához vezető kérdés így inkább az, mi volt, mi lehetett az az erőteljes impulzus az életrajz eseménytörténetében, amely az erkölcsi dimenziót bekapcsolta a gyanú hermeneutikájába. Ami elég érzékenyen érintette a költőt ahhoz, hogy tramájára ilyen véglegesnek tetsző módon keressen magyarázatot.

Itt, tetszik, nem tetszik, a válaszáért vissza kell térnünk a szöveg áttételesen kifejeződő tapasztalati anyagának faggatásához. Ami föltűnő, a szöveg a hazugság/igazság dichotómiájában mozog, ám figyelmét elsősorban a „hazugság” hazugságként való megnevezésére fordítja. A hazugság megértése és leírása foglalkoztatja, és ez az érdeklődése tapasztalatilag is megjelenik a szöveg megfogalmazásában.

Mi az, ami kiváltotta ezt a föltűnő érzékenységet a hazugság képviselője ellen?

A hazugság képviselője a följegyzésben szinte mindazokat az attribútumokat megkapja, amit a „jó ügyek” képviselője szokott kapni. A hazugságnak itt „hősei és vértanúi” vannak, és „önfeláldozó” hívei mellett „fanatikus harcosai” is. A hazugság képviselői „hinni akarnak”, maguk a hazugságok pedig „tetszetős és kényelmes szólamokban” jelennek meg. És a hazugság könnyebben is győzedelmeskedik, mint az igazság.

Úgy látszik, itt valami inverzió zajlott le, a szerző csalódása tört fölszínre.

A szöveg föntiekben fölvillantott jegyei elég markánsak, de: kire vagy mire utalnak? Kérdéses, hogy közéleti szereplők és intézmények nevei nélkül azonosíthatók-e az inverzió kiváltói.

Úgy vélem, a följegyzés magatartása megfelel annak az érzelmörténeti szituációnak, amely – bizonyos előzmények, viták után – 1933 tavaszától 1934 nyaráig-őszéig egyre mélyebb és súlyosabb válságba sodorta a költőt, s amelynek főbb epizódjai jól megfoghatók az életrajz eseménytörténetében. A kommunista párttal való konfliktusa, majd szakítása (1933), a Rátz Kálmán inspirálta („nemzeti szocialista”) jobbralépés (1933), a Czermann Antal „önméltóságával” való pragmatikus együttműködés (1933), a nehéz és kínos számvetésre kényszerülés és önvizsgálat (amelynek a *Vigasz*, majd a *Számvetés* volt az eredménye), majd a sebeket föltépő moszkvai írókongresszus (1934) okozta újabb csalódás, amely heves

reakciókra készítette és megíratta vele a *Miért nem én?* című pamfletjét. Ez 1933 elejétől 1934 nyaráig-végéig összefüggő csalódástörténet, centrumában a „moszkvai” vonalas kommunista párt állt. A szereplők, maga a költő (!) is, a költő nézőpontjából itt egy komplikált hazugságtörténet szereplőivé váltak. Olyan történet szereplőivé, amely – morális nézőpontból – kiváltotta a „jóhiszemű tévedés nincs” tézisét, amelyben a kritika és az önkritika bontatlan egészet alkotva jelenik meg.

A költő megcsalatozásának élménye élesen exponálódik a két hivatkozott versben. „Ne tékozzd bizalmadat” – olvashatjuk az önmagának szóló intést a *Vigaszban* (ÖV 2005. II. 220.). „Ettem ittam fekete, undok / mocskot és csípős trágyalevet, / ember vakmerőbb nem lehet” – olvashatjuk beismerését a *Számvetésben*, amely azt is kimondja: „Engem sunyiságra oktat az erkölcs. / (Rólad is ezt hiszem.) / Huszonnyolc éve éhezem. / Rajtam már csak a fegyver foghat” (ÖV 2005. II. 222.).

A konfliktussorozat érzelmi amplitúdója, legszélsőbb kilengése minden jel szerint a moszkvai írókongresszus, illetve a *Miért nem én?* megírásának idejére esik. Megítélésem szerint a főtebbiekben jellemzett hazugságraktátus ez utóbbival összefüggésben született meg. Vagy a pamflet előkészítőjeként, vagy/és részeként. Esetleg közvetlen „utózmányként”.

3

A moszkvai írókongresszus 1934. augusztus 17-e és szeptember 1-je között zajlott le; Magyarországon az első beszámoló a kongresszusról augusztus 23-án jelent meg (ÖTC 2018. II. 756.). Előzetesen, már július 1-jén megjelent egy fals híradás is. József Attila erről már tudott.

A kongresszusról írott pamflet, a *Miért nem én?* megsemmisült vagy esetleg lappang. De e szöveg mellett legalább három olyan töredék is ismert, amely ezzel a kongresszussal összefüggésben született meg. (Szövegüket lásd ÖTC 2018. II. 755., 760., 768–769.) Ezek a fogalmazványok alighanem viszonylagos ártatlanságuknak köszönhetik megmaradásukat, úgy látszik, nem voltak elég veszélyesek, bár közülük az egyik explicit alakban is hivatkozik a kongresszusra.

József Attila reagálásának leginformatívabb, bár szükségképpen néhány ponton lyukas összefoglaló áttekintése a közreadók (N. Horváth Béla és Sárközi Éva) keletkezéstörténeti „jegyzete”: ÖTC 2018. II. 761–765. Ennek fontos eredménye a kortársak egyidejű reagálásának számbavétele, idézése. (Szegedi Boris, Nagy Lajos, Gergely Sándor és mások megjegyzéseire kell itt gondolnunk.) Ezek néhány időpont és összefüggés rögzítésén túl plasztikusan mutatják a pamflet fogadtatásának légkörét, elutasítását. Néhány dolog így kétségtelen. Az egyik: József Attila erős fölindulása. Szegedi Boris (Nagy Lajos korlátozott és rosszmájú író- és felelősége) például azt írta: „József Attila egy köz- és önveszélyes őrült. Főleg önveszélyes. Hogy ez miket beszél össze” (ÖTC 2018. II. 762.). S nem véletlen, mondja, hogy „senki sem pártolja” a pamflet megjelenését. A másik: a moszkvaiak éles kritikája ellenére a költő önmagát változatlanul „kommunistának” tartotta. Ahogy a pamfletet elsüllyesztő Sándor Pál meg is fogalmazta a pamflet tartalmát ismertetve: „azt taglalta, hogy ha ő nem is kell a kommunistáknak, mégis ő az igazi kommunista, nem azok, akik pálcát törnek fölötte”. A harmadik: a József Attilát „tisztára elmebajosnak” minősítő Szegedi Boris véleményével ellentétben mások éppen hogy *minőségi* kritikusnak tartották. Lázár Vilmos például a pamflet „mesteri tartalmáról” beszélt, és még Sándor Pál is azt állította, hogy a cikk „ragyogó elmeéllel” volt megírva.

Még a megmaradt töredékekből is kirajzolódik a költő alapviszonya a folyamatokhoz. A kongresszuson, írta, „elhelyezkedtek hadállásaikban a kipróbált és elhasznált bolsevisták, s a propaganda kiürtösei is elfújták mondókáikat” (ÖTC 2018. II. 760.). Voltaképpen a hazug-

ságtraktátus is erre a magatartásra reagál, csak ebben a *negyedik* kongresszusi töredékben már az elvont kognitív szerkezetet vázolta föl a költő. Azt is mondhatjuk, a következtetéseket vont le.

4

Néhány összefüggés elég erőteljes. A motívumokban megjelenő hazugságattribútumok egyértelműen a „pártra”, illetve tagjaira utalnak. A párt minősül a költő szempontjából a hazugság képviselőjének, a hazugság mibenlétét azonban a traktátus nem nevezi meg, nem kognitív, hanem morális okfejtést ad. Számára a hazugság mibenléte nyilván evidens volt, nem erre, hanem magára a hazugság képviselőjére fókuszált.

A szakítás azonban, azt kell mondanunk, nem a munkásság emancipációjának programjával, hanem „csak” a program aktuális politikai képviselőjével történt. Az a vehemencia, amellyel a költő reagált, arra vall, maga az emancipáció ügye nagyon is fontos és érzékeny terület volt számára. Vagy úgy is fogalmazhatunk, továbbra is a munkásosztály költőjének „tudta magát” – ám képviselői stratégiáját meg kellett változtatnia. Az „igazság” másféle képviselőjére kellett vállalkoznia. Méghozzá önkritikusan, a „jóhiszemű tévedés” lehetőségének kizárásával.

5

Hogy felfogásában az „igazság” képviselője a továbbiakban hogyan képzelhető el, arra a traktátus, ha szűkszavúan is, de utal.

Az igazság, mondja, „rideg és kényelmetlen”, szolgálatához „több elszántságra, kéréstetlenségre, fortélyra és cinizmusra” van szükség, mint amennyi a hazugság érvényesítéséhez kell. Az „igazság csak *logikával, pénzzel és csellel* képviselhető eredményesen”. (A logika és a pénz szerepe evidensnek látszik, a csel azonban lehet, hogy a hegeli „ész cselére” utal, de lehet, hogy a csel itt hétköznapiabb technikát fed.)

Úgy vélem, a kései József Attila gyakorlati lépéseit ez az elképzelés vezérelte. Ennek nyomait lehet fölfedezni már a *Medvetánc* című kötet (1934) kiadásának hátterében és megszervezésében, az olyan közlések esetében, mint a *Levegőt!* (amely, mint ismeretes, a Bethlen István érdekkörébe tartozó *8 Órai Újság*ban jelent meg [1935]), a *Szép Szó* gründolásának (1935/1936) okos és ügyes diplomáciájában, majd ennek kudarcra lesz a *Hegel – Marx – Freud* kiadásának „barátai” általi megpuccsolása (1937).

A hazugságtraktátus gondolkodástörténeti következményei azonban igazában költészetének tematikájában és érvelésmódjában jelennek meg. A bűn problematikájában.

A bűn problematikája verseiben tartósan szerepet kapott. Két-három kései versében ez oly tiszta formában jelentkezik, hogy külön magyarázat nélkül is jó demonstrációs anyagot adnak a főntiekhez. Az egyik ilyen vers a *Bűn*, amelyet a kritikai kiadás három változatban is regisztrál – a legtisztább képlet a III. (ÖV 2005. II. 294–297.) E változat, amely a *Nagyon fáj* című kötetben (1936) is helyet kapott, egyebek közt leszögezi: „Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más, / tán együgyű dolog” (II. 296.). E formulázás tételezi a bűnt, ám nem magát mentegeti, hanem – önmagát is mintegy a csalók közé helyezve – az okot keresi. A bűnhöz vezető csalást akarja megtalálni. Az erkölcsi posztulátum, amelyet a traktátusban mások ellen érvényesített, itt saját maga, saját tudattalanja ellen fordul. Az erkölcsi-lélektani probléma kognitív feladvánnyá lesz, világértelmezéssé – és a probléma éppen az, hogy ezt a feladatot, bár ilyekszik, nem tudja megoldani.

A másik ilyen, tiszta demonstrációs anyaggal szolgáló vers a *Tudod, hogy nincs bocsánat* (ÖV 2005. II. 470–471.). Ez már nem magát a bűnt keresi, hanem következményeit, a konzekvenciákat mondja ki. Két részletét érdemes ebben az összefüggésben is idéznünk. Az egyik a vers első strófája, a felütés: „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat. / Légy, ami lennél, férfi. / A fű kinő utánad”. Itt a keresést már az ítélet váltja föl, amely elég egyértelmű: „A fű kinő utánad”. A másik részlet mintegy ehhez szolgáló magatartáskód: „Maradj fölöslegesnek, / a titkokat ne lesd meg. / És ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg”. Klasszikus formulázású szöveg ez (aligha véletlen, hogy utóbb olyan költő is, mint Petri György, saját magatartását ismeri föl benne), de a vers fogalmazványai tanúsítják, e formulázásért a költőnek nagyon meg kellett dolgoznia. A vers teljesítménye mélységesen paradox. Az erkölcsi nézőpontot tartja fönt, de nem purifikál; a vád és az önvád helyét olyan magatartás váltja föl, amely belső feszültségeket sűrít össze.

A traktátus hazugságértelmezése („jóhiszemű tévedés nincs”) előföltevésként ott van a kései versek hátterében. Erejét az adja, hogy ez az előföltevés folyamatos birkózásra készíti a költőt.

S alighanem ide nyúlik le a gyökere a Kafka-atmoszférával való, olykor erőteljes analógiának is. Kafka nemcsak hatott rá, de József Attila maga is sok mindent párhuzamosan gondolt el.

Nem árt leszögezni, ezek nem a betegség versei, nem a túlhajtott, túlfeszített gondolkodás tünetei, hanem egy nagyon érzékeny, és az ellentmondásokat adott szerkezetükben végletes pontossággal kifejező elme művei.

Irodalom

ÖTC 2018. I–II. = *József Attila összes tanulmányai és cikkei 1930–1937*. Kritikai kiadás. Szerk.

Tverdota György és Veres András, Budapest.

ÖV 2005 I–III. = *József Attila összes versei I–III*. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla, Budapest.

Miklós Tamás 1986–1987: József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása. *Medvetánc*, 1986/4–1987/1, 143–182.

Lengyel Andrásnak kiadásra váró *Minerva baglya II.* című kötetének több, ide vonatkozó fejezete.